

Friedrich Klára (Budapest):

**Torma Zsófia régész nő életének és
eredményeinek jelentősége
a XXI. században**

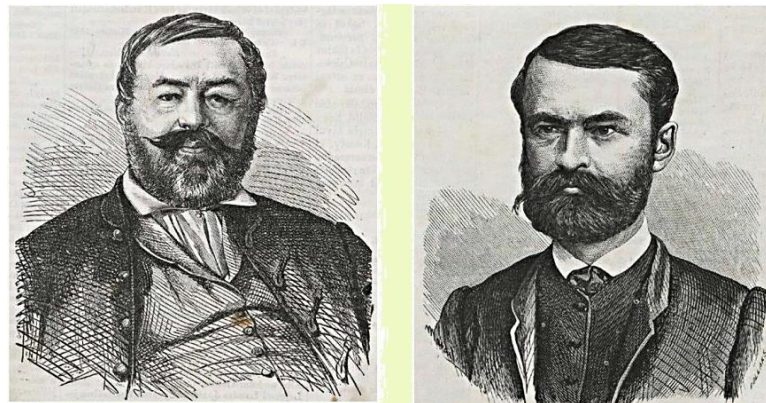

Torma Zsófia fiatal kori képe a Dévai Múzeumból.

A kor, amelyben élt: az 1848-49-es forradalom és szabadságharc, a megtorlás, a kiegyezés, a finnugrizmus előretörése, a Hunfalvy–Vámbéry-vita időszaka. A tér pedig a Kárpát-medence keleti része, Erdélyben.

Torma Zsófia nemesi családból származik, 1832. szept. 26-án született Csicsókeresztúron, 1899. november 14-én hunyt el a Hunyad vármegyei Szászvárosban.

Édesapja Torma József (1801-1864) Csicsókeresztúri földbirtokos, jogász, régész–történész, Belső-Szolnok vármegye 1848-as követe, országgyűlési képviselő. Édesanyja Dániel Józefa örmény származású, a közeli Várkudu település birtokosnője.

Torma József és Torma Károly.

Bátyja, Torma Károly (1829-1897) 18 éves korában csatlakozott Bem tábornokhoz és a zsidói fegyverletételig vitézül harcolt. Ő is jogász lett, majd régésszettel foglalkozott, Aquincum egyik feltárója, MTA-tag, Budapesten utcát neveztek el róla.

Nővérének férje, Makray László az 1848/49-ben honvéd alezredes Bem József seregében, akit halálra, majd 16 év Kufsteinben letöltendő börtönre ítélték. Arcvonásait Borsos József örökítette meg a Nemzetőr c. festményén. Mint látjuk, régésznőnk igen jó családból származik.

Torma Zsófia, okos, szép, gazdag hölgy volt, akinek 25 férfi kérte meg a kezét, ő azonban nem ment férjhez.³ Mégis volt férfi az életében, gróf Kuun Géza, nyelvész, keletkutató, politikus (1837-1905), de ez titkos lelki kapcsolat maradt. Nem lett ebből házasság, talán mert Zsófia katolikus volt és öt évvel idősebb, míg Kuun Géza református, sőt egyházkerületi gondnok.

Torma Zsófia gyermekkori régészeti érdeklődése ifjúkorában is megmaradt, kövületeket, kőzeteket, ásványokat, régi cserépedény darabokat gyűjtött, többmillió éves, megkövesedett csigatelepeket fedezett fel. Az 1860-as években Szászvárosba költözött, ott vásárolt házat, hogy gyűjteményét elhelyezhesse. Lakcíme Fötér 24. volt.

Halála után házára emléktábla került, de a jelenlegi tulajdonos, egy román orvosnő, eltávolíttatta.

A Szászváros című hetilapból: „... olykor több napra kiterjedő kirándulásokat kelle a legfélreesőbb vidékeken, járatlan hegyi ösvényeken tenni, hol még csak tisztességes lakás és ellátás sem enyhíté fáradalmait, s a tudatlan nép ezerféle balhiedelme nehezíté munkáját. Kutatási szenvedélye a vízmosások, szakadékok mélyére vezeté legtöbbször s így jutott el a lakóhelyétől félórai távolságra eső Tordos határába is, ... ahol a legnagyobb jelentőségű felfedezéseit tette.”⁴ Mindezt a korabeli, hosszú női ruhában.

Régészeti munkájáért pletykalapok gúnyolták, zugfirkászok bogarászó kisasszonynak nevezték. A falusiak (többségük román földműves) is gyanakodva, babonásan szemlélték, kincskeresőknek tartották és egyre több pénzt követeltek, hogy földjeiken kutathasson.

A tudományos élet olyan méltán tekintélyes alakjai azonban, mint Rómer Flóris, a magyar régészet és műemlékvédelem elindítója, 1867-ben már azt a nevezetes földtani és őslénytani gyűjteményt csodálja meg Szászvárosban, amelyből akkor már múzeumok és a Magyar Földtani Társulat is kértek Zsófiától anyagot.

Zsófia gyűjteményéből következően korán felismerte Magyarország, Erdély rendkívüli fontosságát régészeti, néprajzi, őslénytani, kőzet és ásványtani szempontból, s ezt a világ elé akarta tárni.

Mind a hazai, mind a külföldi szakirodalomban rendkívül tájékozott és naprakész volt, magyar, német, francia, angol, görög, latin szerzők műveivel támasztja alá megállapításait és összehasonlításait.

Kutatói alaposága és módszere

Leleteit szaktudósoknak is elküldte tanulmányozásra, pl. a fémtárgyakat Danzigba, kémiai vizsgálatra, vagy a megkövesedett levél lenyomatokat Berlinbe, a saját költségén. Ez az alaposág vezetett oda, hogy a világon először alkalmazta a társtudományok bevonását a régészeti munkába, antropológusok, őslénykutatók, vegyészek, nyelvészek, botanikusok, történészek, néprajzkutatók, geológusok, mineralógusok (ásványtanászok), orientalisták (keletkutatók), művészettörténészek, numizmatikusok (éremtanászok) műveit használta fel, vagy leleteket küldött tanulmányozásra.

³ Gyulai P., 1972/7.

⁴ 1899. nov, 18.

Torma Zsófia leletei Tordosról.

Az „Ethnographische Analogien” (Néprajzi hasonlatosságok, Jéna, 1894) című német nyelvű művében vallási, csillagászati, embertani, írásbeli, nyelvészeti, díszítőművészeti, sőt még táncművészeti összehasonlításokat is találunk.

Kiterjedt levelezést folytatott tudós kortársaival. Levelezőtársa volt többek között John Lubbock (1834-1913) angol tudós. Továbbá Archibald Sayce (1845-1933) angol nyelvész, sumerológus; Francis Lenormant (1837-1883) francia régész és sumerológus, Heinrich Schliemann (1822-1890), aki 1871-ben megtalálta Tróját (a törökországi Hisszarlik dombja alatt), és Mükénéét. És az, akinek levelei minden mellőzésért kárpótolták, a már 82 éves **Kossuth Lajos** (1802-1894), aki az ősrégészet iránt is érdeklődött.

Tudományos munkásságának főbb állomásai

1875-ben kezdi feltárni a tordosi vasúti őrház és a Maros között elterülő hatalmas őstelepet. Ennek kora a kolozsvári Erdély Nemzeti Történelmi Múzeum régészei szerint Kr. e. 4500, azaz 6500 év. Ekkor már nem egyedül gyűjt, hanem szervezett ásatást folytat bér munkásokkal.

1876-ban részt vesz közel száz leletével a 8. Nemzetközi Ősrégészeti Kongresszuson Budapesten.

1877-ben a Szebeni Honismerető Egylet tiszteletbeli tagjává választja.

1879-ben megjelenik első régészeti munkája, a „Hunyadvármegye Neolith (Kőkorszak-beli) telepei” az Erdélyi Múzeum folyóiratban.

1880-ban megjelenik a Nándori barlangsoportozatban végzett ásatásának ismertetése az Erdélyi Múzeum folyóiratban. Berlinbe hívják a Német Antropológusok nagygyűlésére, ahol Schliemann trójai leleteiből is kiállítanak.

1882-ben Németország múzeumait tanulmányozza, Maina-Frankfurtban részt vesz a német antropológusok XIII. nagygyűlésén. Ugyanebben az évben Bécs, Budapest, Kolozsvár, Nagyenyed őskori gyűjteményeit is végiglátogatja. Külföldi előadásainak, utazásainak költségeit maga állja.

1884-ben Torinóból megérkezik Kossuth Lajos első tisztelő levele.

1889-ben a német antropológusok bécsi kongresszusa nagy kudarc számára, hiszen még tízen sem voltak a résztvevők között, akik rendelkeztek volna megfelelő ismeretekkel, hogy néprajzi összehasonlításait megértsék.

1894-ben magyarországi érdeklődés hiányában, Jénában németül jelenik meg az „Ethnographische Analogieen”, azaz *Néprajzi hasonlóságok* című munkája, amelyről külföldön többnyire elismerő nyilatkozatok látnak napvilágot.

1899-ben, május 24-én, halála előtt fél évvel a Kolozsvári agyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem tiszteletbeli bölcsészdoktorrá nevezi ki. „Ez már holt lóra patkó”, mondja keserű iróniával, de megköszöni és elfogadja.

Kortárs vélemények munkásságáról

1. Támogatói kortársai között

Elsősorban szűkebb hazája, Hunyad megye régészet, őstörténet iránt érdeklődő közössége, lakóhelyének polgárai és újságja, a Szászváros nevű hetilap.

Rómer Flóris (1815-1889), a magyar régészet és műemlékvédelem elindítója, aki a bencés rendben szerezte bölcsészdoktori fokozatát. 1848 után börtönbüntetést is szenvedett.

Ipolyi Arnold püspök (1823-1886), a Magyar Mythologia szerzője, ezt nyilatkozta Zsófia Hunyad vármegye kőkorszaki telepei c. tanulmányáról (1879): „Az ősrégészetről talpraesettebb munkát még nem olvastam.”

Haynald Lajos bíboros (1816-1891), Európa hírvételező botanikus.

A fiatal régész nemzedékből *Téglás Gábor* (1848-1916), a Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat dévai múzeumának igazgatója. Déván iskolát neveztek el róla.

Kossuth Lajos, Magyarország kormányzója (1802-1894).

2. Akadályozói, ellenzői kortársai között

„A budapesti múzeumi körökből” kerültek ki ellenzői: Pulszky Ferenc jogász, politikus, a Nemzeti Múzeum igazgatója; Hampel József jogász, a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársa; Paul Reinecke német orvos, aki antropológiai és régészeti előadásokat is meghallgatott. Mindhárman régészkedtek is, de ilyen irányú végzettségük nem volt, nem is lehetett, mert a régész-képzést csak 1899-ben indítja meg Posta Béla jogász és bölcsész Kolozsváron.

Az ellentét úgy kezdődött, hogy 1875-ben Rómer Flóris felkérte Zsófiát, hogy gyűjteményével vegyen részt az 1876-ban tartandó VIII. Nemzetközi Ősrégészeti és Embertani Kongresszuson. A régésznő készülődik a kiállításra, a lelőhelyekről térképeket rajzoltat és száz leletet visz magával. Ő maga szándékozott azokat *időrendben*, azaz azoknak a rétegeknek megfelelően elhelyezni, amelyekben találta. Pulszky Ferenc és Hampel József mégis belekötnek, hogy leírásai nem szakszerűek. Hampel két darabot, egy arcok urnát és egy bálványfej részletet kivett az újkőkori gyűjteményből, mondván, hogy azok római koriak, sőt a legfontosabbakat, az írásjelekkel bekarcolt cseréptöredékeket ki sem akarta állítani.

A régésznő ragaszkodott ezek visszahelyezéséhez és a hozzáértő külföldi tudósok figyelmét éppen ezek ragadták meg leginkább.

Pulszky Ferenc Hampel mellé állt a vitában, így Zsófia első bemutatkozásán két szaktekintély ellenséget is szerzett magának, pedig neki volt igaza, mint ezt napjainkban Makkay János régész is igazolta. Ettől kezdve Hampel és Pulszky bocsánatkérés helyett ott ártottak Zsófiának, ahol csak tudtak, közlési lehetőségektől elzárták. 2500 rajzzal gazdagított főművéről és egyéb tanulmányairól Hampel határozottan kijelenti: „*azok közzétételre nem alkalmasak!*”⁵

⁵ Makkay J. 1990/ 44.

Az Archaeologiai Értesítő főszerkesztőjeként pedig nem engedte írásait megjelenni ebben a legfontosabb régészeti folyóiratban.

Viszont amikor Paul Reinecke (1872-1958) német orvostanhallgató, aki régészeti és antropológiai előadásokat is hallgatott, és Torma Zsófiánál látogatásokat tett és tanulmányozta a leleteit, akkor Hampel Reinecke két cikkét megjelentette az Archaeologiai Értesítőben Tordosról (1898, 1899). Ami még csúnyább, hogy Reinecke az egyik cikkben csak egyetlen mondatral hivatkozik Zsófiára, a másik cikkében már egyszer sem.

1897-ben Zsófia így írt Riedl Frigyesnek: „*engem akkor pesti múzeumi körben, mert Tordos és Trója analógiájára rámutattam, örültnek declaráltak.*”⁶

Pulszky többek között megtette azt, hogy amikor Zsófiát a németek meghívták az 1880-as berlini kongresszusra, felbízta ellene a német-porosz Johanna Mestorfot, aki ott nyilvánosan bírálta és lekicsinyelte Zsófia munkásságát. (Mestorf egyébként nevelőnő volt, aki skandináv régészeti műveket fordított németre és skandináv mitológiával foglalkozott. A kongresszus többi tagja rendre utasította Zsófia sértegetése miatt. Ekkor szorultában elárulta, hogy Pulszkytól hallotta, amit mondott.⁷

A kicsinyes bosszúállás példája: Ezután egy német rajzoló a fényképe alapján közzétett egy kedvezőtlen, mérges arcú képet róla, 1882-ben a korabeli német Nők Lapjában.

Az 1889-ben alakult Magyarországi Néprajzi Társaság, amelynek elnöke Hunfalvi Pál volt, 2 évig hitegette néprajzi összehasonlításainak magyar nyelvű kiadásával, s az Ethnographische Analoogieen végül Németországban, németül jelent meg 1894-ben. Ennek előszavában elnézést kér a német olvasóktól, ha nem lenne tökéletes németsege, „*mivel az anyanyelvemen, magyarul gondolkodom*”.⁸ Naplójának túlnyomó részét is magyarul írta.⁹

A 2000 ábrát is tartalmazó, *Dácia a római foglalatás előtt* című főművével 8 évig kérvényez az Akadémiához, háromszor vitte fel Pestre Szászvárosból a kéziratait, hiába. ***Ezt a kézírtos főművet jelenleg nem találják a Kolozsvári Múzeumban.***

Torma Zsófia munkásságát felületesen értelmezők általában azzal indokolják a mellőzést, hogy a nőket akkoriban elnyomták. Ez a vélemény nem állja meg a helyét általánosságban sem, de Zsófiával kapcsolatban főként nem. Saját vagyonnal rendelkező, határozott, okos, újító, alkotó személyiség volt, akinek nevezetes földtani és őslénytani gyűjteményét csodálják Szászvárosban, amelyből akkor már múzeumok és a Magyar Földtani Társulat is kért Zsófiától anyagot, régészeti gyűjteményéből pedig külföldi múzeumok kértek leleteket.

Saját gyűjtéséből, saját pénzen a házában olyan ősrégészeti múzeumot hozott létre, hogy külföldi tudósok is csodájára jártak.

Bár 1876-ban az egyetlen nő volt az előadók között, de ha nőisége lett volna a gond, akkor nem hívták volna meg a férfiszervezők.

Torma Zsófia megítélése a 20, 21. században

Roska Márton (1880-1961) ősrégész, egyetemi tanár 1910-ben és 1911-ben hitelesítő ásatásokat folytatott a helyszínen. Újabb írásjeles cserepeket nem talált. Ő leltározta, rendezte és dolgozta fel a Kolozsvárra szállított Torma-gyűjteményt. Erről készített gazdag képanyagot tar-

⁶ Makkay J. 1999/13.

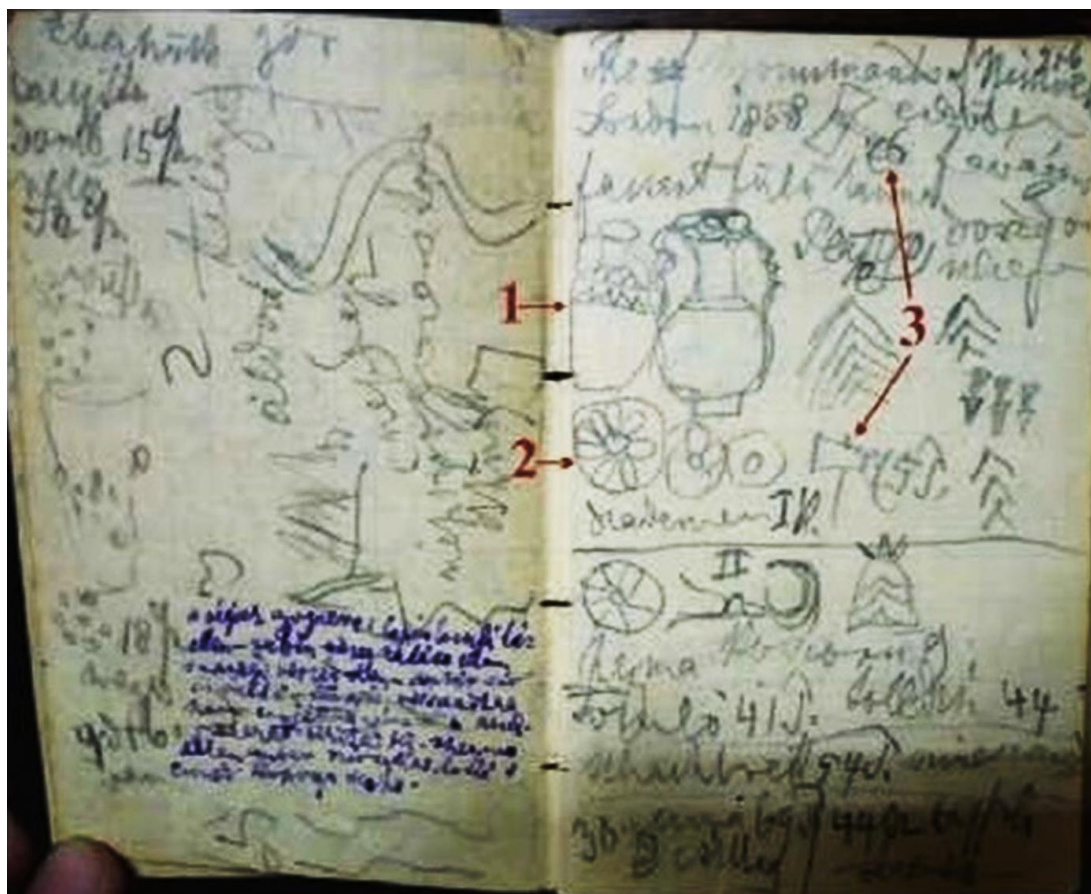
⁷ Makkay J. 1999/31, 32.

⁸ Torma Zs. 1894/VI, VII.

⁹ Fülöp Júlia, szóbeli közlés.

talmazó, magyar–német nyelvű munkája, a „Torma Zsófia gyűjtemény az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem és Régiség tárában” címet viseli. Sajnos csak 1941-ben jelent meg az első világháború és a trianoni diktátum miatt.

Román régészek a 20. században több ásatást folytattak a tordosi helyszínen 1962 és 1996 között. Vladimir Dumitrescu, Iuliu Paul (aki nem azonos a Torma Zsófia levelezését megjelentető kolozsvári történész Gyulai Pállal), Gheorghe Lazarovici, Zoja Kalmár kolozsvári és Szabin Adrian Luca szebeni régész alátámasztotta Torma Zsófia megállapításait a kőkori időpont-ról. Laura Coltofean román régésznőtől azonban nem szakmájának megfelelő értékelést olvashattunk 2014-ben, hanem furcsa grafológiai és lélektani elemzést Torma Zsófia naplója alapján: „Torma Zsófia kézírása rendkívül rendezetlen és kapkodó (3. kép, 4. kép). Kifejezései hosszúak és tekervényesek, néha írásjelek vagy koherencia nélkül, számos ortográfiai (helyesírási), morfológiai (szóalaktani) és szintaktikai (mondattani) hibával, ami meglehetősen megnehezíti a gondolatok megfejtését, olvasását és megértését. Tudva, hogy Torma Zsófia magasan képzett, perfekcionista¹⁰ és aprólékos nő volt, naplójának és kézírásának ezek a vonásai meglehetősen meglepők, de mint később bebizonyítom, a magyarázat a rendkívül ideges, feszült, zavarodott, stresszes és depressziós állapotában keresendő, amit a családi, szakmai és anyagi problémák okoztak.”¹¹

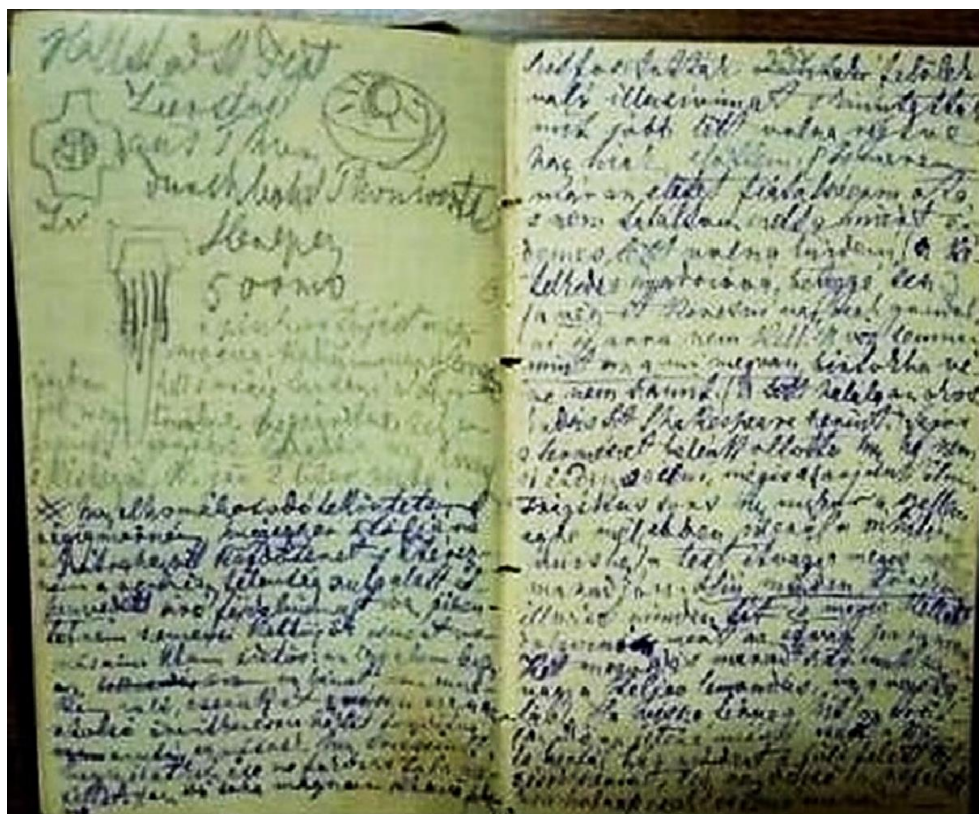

Torma Zsófia naplójegyzetei (Coltofean piros számaival).¹²

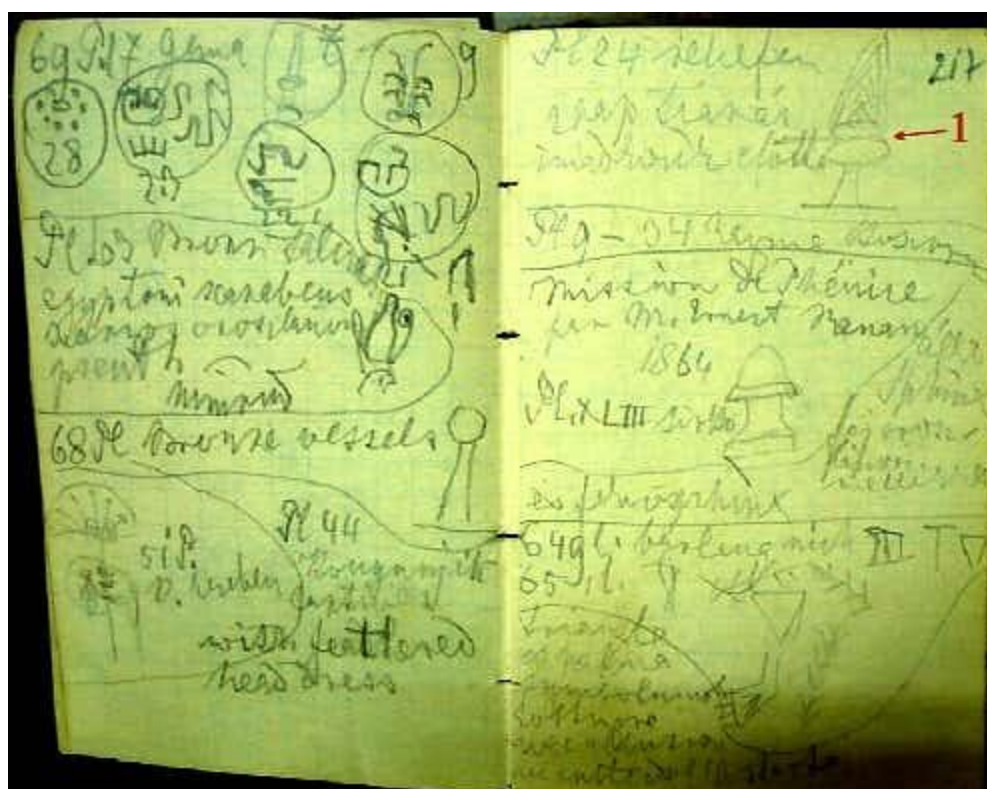
¹⁰ Túlzottan törekszik, hogy minden tökéletes legyen.

¹¹ Laura Coltofean: Unveiling Zsófia Torma. The Diary of a Woman, an Archaeologist and a Visionary Profile image of Laura. Academia 2014. 258-273. [https://www.academia.edu/9064726/Coltofean L. 2014. Unveiling Zsófia Torma. The Diary of a Woman an Archaeologist and a Visionary](https://www.academia.edu/9064726/Coltofean_L._2014._Unveiling_Z%C3%B3fia_Torma._The_Diary_of_a_Woman_an_Archaeologist_and_a_Visionary). Angolból fordította: F. K.

¹² Laura Coltofean, 2014. 5. ábra.

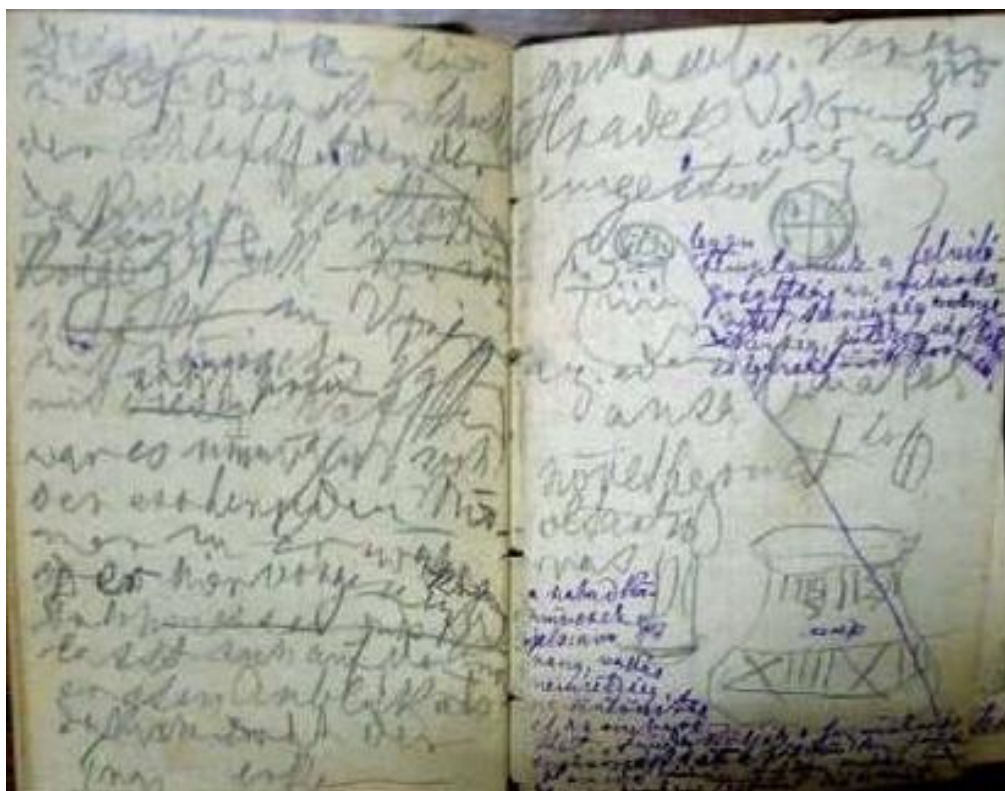
Torma Zsófia naplójegyzetei.¹³

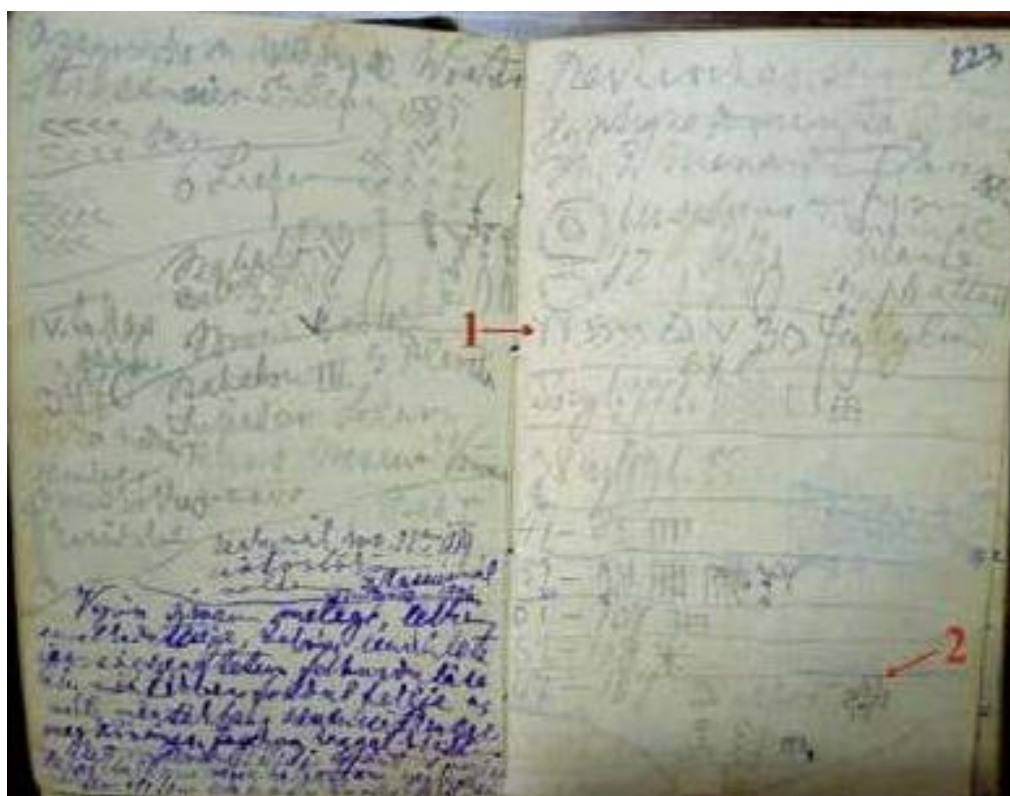
Torma Zsófia naplójegyzetei (Coltofean piros számaival).¹⁴

¹³ Laura Coltofean, 2014. 4. ábra.

¹⁴ Laura Coltofean, 2014. 4. ábra.

Torma Zsófia naplójegyzetei.¹⁵

Torma Zsófia naplójegyzetei (Coltofean piros számaival).¹⁶

¹⁵ Laura Coltofean, 2014. 4. ábra.

¹⁶ Laura Coltofean, 2014. 11. ábra.

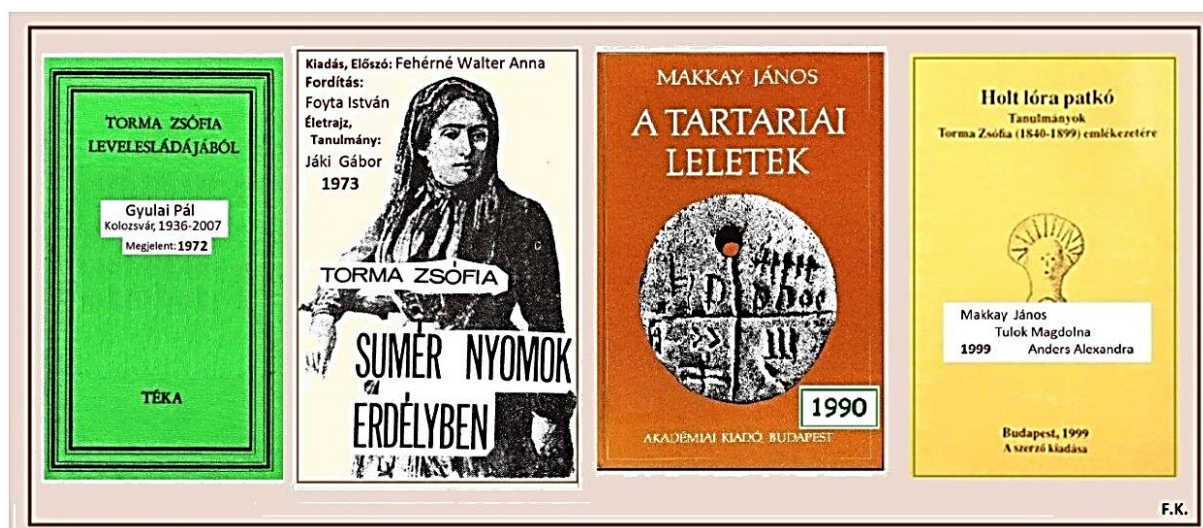
Ha megnézzük a Coltofean által kiemelt oldalakat, akkor nyilvánvaló, hogy Torma Zsófia leletgyűjtés közben készítette ezeket a feljegyzéseket, rajzokat, vázlatokat, ásóval a kezében, hőségben és hidegben, cipelve a leleteket. Akkoriban nem volt digitális fényképezőgép, okostelefon, de még golyóstoll sem. A régész nő saját korának stílusában írt, ezt a stílust megismerhetjük a korabeli újságokból, pl. a *Szászvárosból*, amely Torma Zsófia lakóhelyének színvonalas hetilapja volt. A helyesírási hibákról annyit, hogy pl. a korabeli Vasárnapi Ujság rövid U-t használt és hosszasan sorolhatnám az eltéréseket mai helyesírásunktól. Torma Zsófia íróasztalánál készült levelei tetszetős, egyenletes írást mutatnak. Sajnálatos, hogy Coltofean régészként mindezeket nem tudja és tiszteletet sem mutat írásában a kiemelkedően tehetséges magyar tudós, Torma Zsófia iránt.

Legszomorúbb azonban, hogy régészünk említését, nevét nem találjuk az Akadémiai Kiadónál 1986-ban megjelent háromkötetes, 2000 oldalas *Erdély története* c. munkában, noha terjedelmében jelentős régészeti anyagot tartalmaz. Főszerkesztő: Köpeczi Béla irodalomtörténész.

Az alább következő két mondat 133 év eltéréssel született, bizonyítva, hogy az Akadémián ennyi idő alatt sem történt előrelépés a magyar őstörténet ügyében. Az első mondat Torma Zsófia 1881. május 29-ei, a Hunyad megyei Történelmi és Régészeti Társulat közgyűlésén (a Társulatnak ő alapító tagja volt) tartott felolvasásáról így számol be: „*Úgy vélekedtek ugyanis többen, hogy a tordosi edény aljak karczolatai nem tekinthetők írásjegyeknek, mivel egyes jeleknek semmiféle értelmök sincs.*”¹⁷ 133 év múltán, 2014-ben az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontja tett közzé egy kiadványt, melynek 311. oldalán ez olvasható: „... bizonyos erdélyi őskori 'előzmények' bevonása a kutatásba, netán az őskori edényornamentika 'olvasása' éppoly komolytalan, mint ismeretlen korú és jellegű, még írás voltukban is megkérdőjelezhető karcolatok (pl. Ditró-Tászoktető) idekapcsolása.”¹⁸

Torma Zsófia 20. századi tisztelői, elismerői – a teljesség igénye nélkül

Gyulai Pál kolozsvári történész, író a *Torma Zsófia levelesládájából* c. könyvében sok fontos adatot, levelet ismertet. 1972-ben jelent meg a bukaresti Kriterion Kiadónál.

Fontos források.

¹⁷ Torma Zs., 1882.

¹⁸ Benkő E., 2014/311.

Fehérné Walter Anna emigráns szerkesztő, rovásíráskutató Torma Zsófia *Ethnographische Analogieen* művét lefordította és 1973-ban Jáki Gábor kiegészítésével Buenos Airesben kiadta.

Mandics György matematikus, írástörténész 1987-ben ezt írta: „Az európai neolitikum felfedezésének története 1875 áprilisában kezdődött, amikor Vén András tordosi tanító egy tarisznya cseréppel kopogtatott be Torma Zsófia kisasszonyhoz.”¹⁹

Forrai Sándor 1994-ben sajnálatát fejezi ki *Az ősi magyar rovásírás az ókortól napjainkig* c. könyvében, hogy Zsófia főműve nem jelent még meg.²⁰ Torma Zsófia a leleteken felismerte az NY, ZS, T, C rovásbetűket,²¹ (Gyulai P., 1972/128), Forrai Sándor pedig még a következő betűket: B, D, F, P, G, SZ, J, A²²

Makkay János régészprofesszor 1999-ben adta ki *Holt lóra patkó Tanulmányok Torma Zsófia emlékezetére* c. könyvét. Ebben úgy értékelte Torma Zsófia, Hampel József és Pulszky Ferenc vitáját, hogy a rétegek fontosságát a tárgyak kormeghatározásában a fiatal Torma Zsófia hamarabb észrevette és hamarabb alkalmazta, mint korának neves régészei. „*A Torma Zsófia által felismert alapvető régészeti törvény, ... amiről Hampelnek alighanem fogalma sem volt, az egyrétegbeliség, mint korjelző bizonyíték*”²³

Tulok Magdolna 1999-ben az *Archaeologiai Értesítőben Százötven éve született Torma Zsófia* címmel írt megemlékezést.²⁴ Ha valaki utánaszámol, ellentmondást talál, mert ha 1990-ből kivonunk 150-et, 1840-et kapunk, és nem 1832-t, mint ami a régésznő pontos születési ideje. Ez azért van, mert 2012 előtt a legtöbb forrásban az 1840-es év szerepel születési évként (de van még több változat is).

Ugyancsak Tulok Magdolna a Havi Magyar Fórumban, halálának 100. évfordulóján így emlékeztetett rá: „*A 19. század utolsó negyedében sem a magyar, de még a nemzetközi tudomány sem volt felkészülve olyan kérdések megvitatására és megoldására, mint amelyeket az ő gazdag és máig egyedi tordosi leletanyaga alapján merészen felvetett és megoldani igyekezett.*”²⁵

Fülöp Júlia (1945-2014) gyógyszerész, helytörténész, a szászvárosi EMKE (Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület) elnöke volt. Szervezésében 2005-től évente Torma Zsófia emlékünnepeket tartottak Szászvárosban, a Református Egyházközség és az ottani Néprajzi Múzeum közreműködésével. A református templomban és gyülekezeti termében megemlékezések hangzottak el, kiállítást is rendezett a helyi Néprajzi Múzeum vezetője. 2005-ben Szászváros román polgármestere is jelen volt, és egy helyi művész javaslatát felkarolva köztéri Torma Zsófia szobor felállítását ígérte. Sajnos ez még nem valósult meg. Fülöp Júlia évekig küzdött azért, hogy Torma Zsófia házára, amely Szászváros első múzeuma is volt egyben, visszakerüljön az emléktábla.

Dr. Érdy Miklós orvos, mérnök, keletkutató 1974-es könyvéből²⁶ sok részletet, leletek képeit megismerhettünk Zsófia munkásságából, amikor még más anyagokhoz nem juthattunk hozzá.

Dr. Issekutz Sarolta, az Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület elnöke és az egyesület tagjai szívükön viselik az örmény származású jeles magyar személyiségek emlékezetének fenntartását. Torma Zsófia megemlékezést találunk 2009-es kiadványukban.²⁷

Torma Zsófia édesanyja, Dániel Mária-Jozefa a Szamosújvár és Csicsókeresztúr közeli Várkudu nevű település örmény származású birtokosnője volt. Ezen a településen 1875-ben

¹⁹ Mandics Gy. 1987/87.

²⁰ Forrai S. 1884/25.

²¹ Gyulai P., 1972/128.

²² Forrai S. 1884/25.

²³ Makkay J. 1999/8).

²⁴ *Archaeologiai Értesítő*, (1990/253).

²⁵ Havi Magyar Fórum, 1999. november.

²⁶ A sumir, ural-altáji- magyar rokonság története. New-York, 1974.

²⁷ Erdélyi Örmény Gyökerek Füzetek, 2009. július-augusztus.

Torma Zsófia támogatásával a magyar nyelv megőrzése céljából állami iskolát hoztak létre. *Bálintné Kovács Júlia*, szintén az örmény egyesület tagja, és tőle tudjuk,²⁸ hogy *Szongott Kristóf* tanár, történész, örmény kutató az „Armenia” 1889-es évfolyamában „Az örmény nép európai származása” címen és a közleményt ezekkel a szavakkal vezeti be: „Nagyérdekű adatokat kaptunk a hazai és külföldi szakirodalomban egyaránt fényes névvel bíró régésziink: Torma Zsófia úrnő szívességéből, az örmény faj eredetét és őskori történetét illetőleg.”²⁹

Kiss Irén művelődéstörténész és Tábori László Kelet-kutató a Magyarok Házában rendezett megemlékezést, több előadóval 2007-ben.

Torma Zsófia 20. századi megítélésének jellemzői

A 19. századi és a 20. századi megítélése között a fő különbség az, hogy a 19. században a régészeti leletek kora, míg a 20. században régészeti leletein lévő írás kerül előtérbe. Ugyanis kőkori anyag, azóta, elég sok előkerült, de írás nagyon kevés. Ebben Tordos a leggazdagabb.

Lényeges, hogy a régésznő már a 19. században fontosnak tartotta a leletein lévő jeleket, írásnak tartotta azokat, felismerte, hogy ez a leglényegesebb eleme gyűjteményének.

A 20–21. században amerikai, olasz és román régészek már írásnak ismerik el a jeleket.

Shan M. M. Winn amerikai kutató végiglátogatta a bánáti, azaz Tordos–Vinča műveltség helyszíneit. Délvidéken, Erdélyben, Tordoson, Kolozsváron, Bulgáriában, Magyarországon. Székesfehérváron találkozott Makkay professzorral is, Nicolae Vlassával, a tatárlakai táblák kiásójával is Kolozsváron. Az általa gyűjtött jelek száma 900, persze nem 900 különböző, hanem a hasonló jelcsoportok ismétlődnek. Torma Zsófia szerepel a szakirodalmában. Művének címe: *Pre-Writing in South-eastern Europe (Elő-írás Dél-Kele- Európában, 1981)*.

*Winn írja: „A Vinča-Tordos műveltség bekarcolt jeleit először 1875-ben fedezték fel Erdélyben, Tordos újkőkori lelőhelyén. Ez a hatalmas terület a Maros déli partján fekszik, az 1875 és 1891 közötti ásatások és gyűjtések során 10 ezer tárgy került elő. Torma Zsófia, a jelentőségüknek megfelelően értékelte ezeket a bekarcolt jeleket, de keveset tudott tenni, mivel nem sok volt, amivel összehasonlíthatta volna... A műveltséget később végül a Vinča műveltség tordosi fázisának nevezték el.”*³⁰

Tordos még mindig alapja a jelek tanulmányozásának, több mint 300 példa különféle tárgyakon, a Vinča-kultúra legkorábbi szakaszából.³¹

Marija Gimbutasnak, az őskor neves régészének 1999-ben jelent meg a *The living Goddesses (Élő Istennők)* c. műve. Bár a megérdemelnél kevesebbet hivatkozik magyar elődjére, az 50-51. oldalon lévő mondatai bizonyítják, hogy jelentőségét megértette: „Torma Zsófia bukkant az Old European írás jegyeire, miközben a Tordos halmon ásatott Erdélyben, Kolozsvár közelében, 1874-ben. Miloje Vasics is kiásott számos feliratos szobrocskát és edényt a Nándorfehérvár közeli Vinčán, 1908 és 1926 között (Gimbutas Belgrádot ír). Emiatt Vinča írásnak nevezték el... Mivel azonban Vinčától északra a régész Móra Ferenc, Banner János, Csalog Zsolt és mások több feliratos vázát és szobrocskát fedeztek fel a Tisza-medence területén, Dél-kelet-Magyarországon az 1930-as, 40-es években, nem lehet kizárólag Vinča írásnak nevezni. Mivel tisztán, világosan ez az írás jellemzi a fejlett és művészi Régi Európát (Old Europe), ezért javaslom, támogatom a Régi Európai Írás (Old European Script) szakkifejezést.”³²

²⁸ Ő juttatta el Torma Zsófia rokonának a Szakács Gábor és általam alapított posztumusz Szkíta-Hun-Pártus-Avar-Magyar Örökség Díjat, amelyet 2008-ban Torma Zsófiának ítélünk. Erről később még szólok.

²⁹ Armenia, 1889. 210-212.

³⁰ Friedrich Klára, 1981. 2. fordítása.

³¹ Friedrich Klára, 1981. 14.

³² Friedrich Klára, 1999. 50-51. tömörített fordítása.

The Danube Script in Light of the Turdas and Tartaria discoveries (A Duna-menti írás a tordosi és tatárlakai felfedezések fényében) című tudományos kiadvány egyúttal kiállítási katalógus is volt. A kolozsvári Erdély Nemzeti Történeti Múzeum adta ki angol és román nyelven 2009-ben. A tordosi írás korát **6500** évesnek határozza meg.

Joan Marler amerikai egyetemi tanár az Archeomythologiai Intézet (Institute of Archaeomythology, Sebastopol, California,) alapítója és ügyvezető igazgatója írásából: „*Jeleket hordozó tárgyakat Erdélyből a 19. sz. utolsó negyede óta ismerünk. Az első kutató, aki ezeket az írásszerű jeleket ismertette, Torma Zsófia bárónő volt, aki festett és karcolt kerámia tárgyak százait fedezte fel az erdélyi Tordos és Nándorválya területén. Habár sok tárgy eltűnt, a jelekről gondos feljegyzéseket készített, terjedelmes kéziratát az Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum őrzi Kolozsváron.*”³³

Marco Merlini olasz nyelvész, jelkutató, egyetemi tanár írásából következik néhány gondolat: „*A középső és az alsó Duna-medencében kialakult újkőkori írás vizsgálatának, kutatásának úttörője Torma Zsófia bárónő volt... 11.000 leletet gyűjtött össze, ezekből több mint háromszáz volt karcolt vagy festett, nem csak képjel szerű, hanem vonalas írással. Sajnálatos módon ezekből az erdélyi írásjel hordozó tárgyakból sokat szétosztogatott az európai múzeumok és egyetemek gyűjteménye számára, ezek elvesztek.*”³⁴

Megjegyzem, hogy nem osztogatta volna szét, ha idehaza az akadémiai hivatalosságok érdeklődést mutatnak gyűjteménye iránt. Háromszor cipelte fel anyagának egy részét vonaton, de hiába. Ugyanakkor vegyük figyelembe, hogy hatalmas gyűjteményről van szó, amiről Anders Alexandra régész írja: „*Maga Torma Zsófia több mint 25.000 tárgyra becsülte gyűjteményét.*”³⁵

Merlini így folytatja: „*A Torma Zsófia által felfedezett tordosi írás 134 tárgy 140 feliratán alapul. Bár nem lehet megfejtetni a jelentésüket, a jeleket mindazonáltal a szemiotikus markerek mátrixa és a Duna-menti civilizáció jelrendszerének vizsgálatára vonatkozó szabályok szerint lehet tanulmányozni...*”³⁶

Egyet értek Merlini szándékával, de szerintem nem a „*szemiotikus markerek mátrixával*”, hanem a székely–magyar rovásírás segítségével kell megfejtetni ezeket a jeleket.

Madarassy Enikő, erdélyi születésű Svédországban élő asztrofizikus 2012-ben tette közzé *Tanulmány Dr. Torma Zsófiáról – az első tudományos módszerrel dolgozó magyar régésznőről, aki felfedezte és elsőnek kezdte kutatni a TORDOSI kultúrát* c. írását.³⁷ Svédországban is, és Erdélyben is megjelentette. Honlapunkon is olvasható.³⁸ 2012-es tanulmányát és az én 2007-ben közzétett Torma Zsófia tanulmányomat angol fordításban eljuttatta a svéd régésznek. Kaliff ezekből kiindulva, bőséges ismeretanyagot hozzátéve írta meg könyvét a régésznőről 2019-ben és ebben a tatárlakai leleteket is tárgyalja.

Anders Kaliff, az Uppsalai Egyetem Régészeti Tanszékének professzora, az egyetem Régészeti és Ókori Történelem Intézetének kutatója és oktatója. Több más tudományos cím és fokozat tulajdonosa. Östergötlandon nagyszámú ásatást vezetett. Kaliff több alkalommal járt Erdélyben, tájékozott az ottani politikai viszonyokat illetően. Jogosnak tartja, hogy sok magyar a trianoni szerződést nagy igazságtalanságnak éli meg. Erről így ír 2019-es könyvében: „*Magyarország az az ország, amelyet az első világháborút követő abszolút legkeményebb békeszerződés sújtott, aminek következtében területének kétharmadáról le kellett mondania.*”³⁹

³³ Danube Script... Foreword–Előszó, oldalszám nélkül, 2009). Ford. F. K.

³⁴ Danube Script... 2009. 21-22. Ford. F. K.

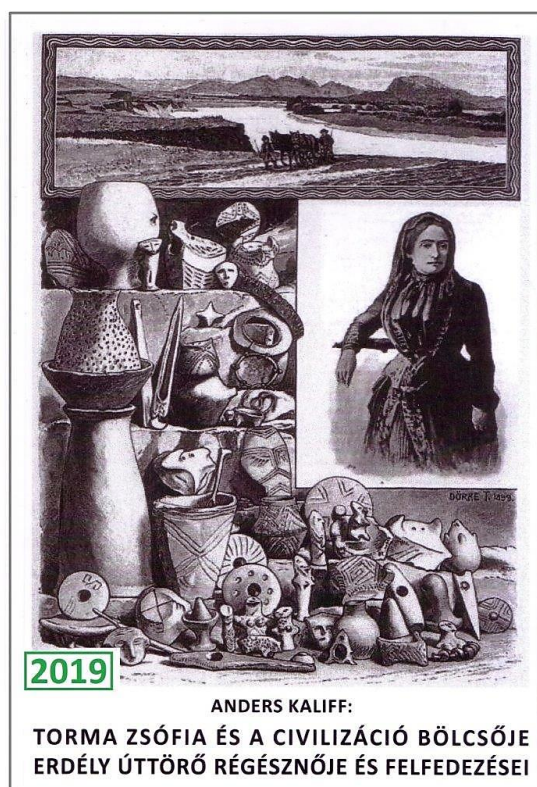
³⁵ Makkay János, 1999. 48.

³⁶ Danube Script... 2009. 25. Ford. F. K.

³⁷ Madarassy Enikő, 2012. I-II.

³⁸ Forrai Sándor Rovásíró Kör honlapja.

³⁹ Anders Kaliff, 2012.

Anders Kaliff könyvének borítója.

Torma Zsófiáról így ír: „Különböző régészek Zsófia értelmezéseivel szembeni bármilyen véleményétől függetlenül senki sem veheti el tőle a dicsőséget, hogy legelőször ő hívta fel a figyelmet arra a kiemelkedő kőkorszaki kultúrára, amelyből elméletei származtak.”⁴⁰

Továbbá: „Elkerülhetetlen arra gondolni, hogy mivé fejlődhetett volna az erdélyi és balkáni kora-kőkorszaki civilizációk kutatása, ha Zsófiának leleteit és elméleteit több szakmabeli már kezdettől fogva komolyan vette volna. A Magyar Tudományos Akadémia számottevő támogatásával már a XIX. században nagyszabású kutató ásatásokat lehetett volna kezdeni. Így viszont elhúzódott e kultúrának a tanulmányozása.”⁴¹

És: „Annak ellenére, hogy Zsófia hivatalos egyetemi, régészeti vagy történelmi végzettség hiányában dolgozott, mégis legmagasabb szintű régészeti szakmai tevékenységet folytatott.”⁴²

Torma Zsófia életét, munkásságát először 50 éve, 1972-1973-ban, a már említett Gyulai Pálnak a bukaresti TÉKA sorozatban megjelent, *Torma Zsófia levelesládájából* c. könyve segítségével ismertük meg, együtt Szakács Gábor író, újságíróval. Tovább kutatva élete, munkássága után, rá kellett jönnünk, hogy az akadémiai történetírás és régészet valamiért rejtegeti személyét és munkásságát. A lexikonok soványka adatai után alig olvasható fénymásolatban jutott el hozzánk az emigrációból Fehérné Walter Anna könyve az *Ethnographische Analogieen* fordításával, majd később Makkay János és Tulok Magdolna írásai alapján körvonalazódott hatalmas jelentősége. Ekkor világosodott meg az is, miért van a hivatalos csend körülötte. Több írásban népszerűsítettük: Magyar Demokrata hetilap: 2001. 51-52. szám, 2012/19. szám. Honlevél (Magyarok Világszövetsége kiadványa): 2007. július, 2012. január.

2007-ben Szakács Gáborral posztumusz emlékeztető díjat hoztunk létre olyan személyiségeknek, akik sokat tettek a magyar hazáért, de hivatalos állami kitüntetésben nem részesültek.

⁴⁰ Anders Kaliff, 2012. 30.

⁴¹ Anders Kaliff, 2012. 30.

⁴² Anders Kaliff, 2012. 30.

Ezt a Szkíta-Hun-Pártus-Avar-Magyar Örökség Díjat 2007-ben Forrai Sándornak, 2008-ban Torma Zsófiának íteltük, és jelképesen a 9. Kárpát-medencei Rovásírás Versenyen adtuk át, hogy példakép legyen a fiatalok számára. Dittler Ferenc építész készítette a díjat, amelyet sikerült eljuttatnunk dr. Torma Miklósnénak, aki Zsófia bátyjának leszármazottja.

Többször jártunk Tordoson és Szászvároson, láttuk anyagainak egy részét a kolozsvári Erdélyi Történeti Múzeumban. A neve ekkor még nem szerepelt a tárlókon, ahol kiállított anyagai vannak.

2012-ben *Fülöp Júlia* meghívására a Hunyad Megyei Magyar Napokon vettünk részt. Ebben nagy szerep jutott a Torma Zsófia régésznőre való emlékezésnek – szintén Fülöp Júliának köszönhetően. Ekkor Tordosra is mentünk, mert értesítést kaptunk, hogy a nagy autópálya építés miatt leletmentő feltárás folyik a Maros melletti területen, ahol nagyjából 140 éve Torma Zsófia is gyűjtötte anyagait. A jelen lévő szakember engedélyével fényképeket készíthettünk.

Ugyanekkor a szászvárosi református templomban istentiszteleten vettünk részt, melyet *Sipos Szabolcs* lelkész tartott és ünnepélyes megemlékezés volt Torma Zsófiáról. Méltatását *Mihai Castaian* régész, múzeumigazgató kezdte, majd Fülöp Júlia, Szakács Gábor és jómagam hívtuk fel a figyelmet a régésznő jelentőségére. Jelen volt a román orvosnő is, aki Torma Zsófia házának mai tulajdonosa és nem járul hozzá, hogy a régésznő tatarozás címén levett emléktáblája visszakerüljön házára, ahol 33 évig lakott és egyúttal múzeuma is volt. Reméltük, hogy az ünnepélyes alkalom álláspontja megváltoztatására készteti, de sajnos nem. Az előadások után kötetlen beszélgetés következett a tanácsteremben a szászvárosi magyarokkal, akik sajnos igen kevesen maradtak. (A 19 ezres városból mintegy 500-an.)

Déván a Téglás Gábor iskolában is tartottunk előadást a régésznőről Fülöp Júliával, ezen az érdeklődő középiskolások is részt vettek. Erről a Nyugati Jelen napilapban jelentek meg két cikk.⁴³

Torma Zsófia háza Szászvároson napjainkban, középen Fülöp Júlia.

Előadásainkon, mint ajánlott példaképet folyamatosan megemlíjtük Torma Zsófiát, az évek során kb. harminc ismertetést tartottunk róla, fényképét bemutatjuk.

⁴³ Nyugati Jelen 2012. április 27, 2012. május 2.

2021-ben a Magyarok Világszövetségének Magyarságtudományi Füzetek sorozatában jelent meg az általam szerkesztett és Madarassy Enikő, valamint Anders Kaliff írásait is tartalmazó kiadvány, borítóján Torma Zsófia Józsa Judit által készített kerámiaszobrának fényképével.⁴⁴

2022-ben lakóhelyünk, Budapest XVI. kerülete egy új utcával gyarapodott. Kovács Péter polgármesternek javasoltam, hogy nevezzük el Torma Zsófia sétánynak, mivel sehol a Kárpát-medencében, de a világon máshol sincs ilyen nevű közterület. Ezt a képviselő testület is elfogadta, így megvalósulhatott a névadás.

Művészek Torma Zsófiáról

*Józsa Judit*ot a Magyar nagyasszonyok c. kiállítása után kerestem meg a kéréssel 2007-ben, hogy készítene-e szobrot Torma Zsófiáról. A gyönyörű szobor elkészült, honlapunkon is látható. Domborművet készített Túri Török Tibor szobrászművész és Dorogi Ferenc Miklós képzőművész, alkotását rovásírás versenyeken is bemutattuk. Torma Zsófia fényképe alapján festményt készített róla Szabó Klára és Czeglédy Gizella.

Józsa Judit alkotása.

Túri Török Tibor alkotása.

Film Torma Zsófiáról

2022. május 7-én a Magyar Televízió M5 csatornája a *Magyar Nők* sorozatban 26 perces filmet vetített Torma Zsófi régésznőről.⁴⁵ Nagyon örömdetes ez az esemény, hiszen sok emberhez eljutott. Sajnos azonban itt is annak súlykolását hallhattuk, hogy mennyire elnyomták Torma Zsófiát, mert nő volt. A film szaktanácsadója sem ismerhette régésznőnk munkásságát, mert a Tatárlakai táblácskákat és szobrocskákat, sőt a knosszoszi korongot is Zsófia leleteként tüntették fel. Továbbá a leletek legfontosabb eleméről, az írásról nem esik szó.

⁴⁴ Friedrich Klára, Madarassy Enikő, Anders Kaliff, 2021.

⁴⁵ <https://mediaklikk.hu/m5/cikk/2022/04/30/magyar-nok-torma-zsofia>.

Legelső régésznő-e a világon Torma Zsófia? Igen!

Nem kell szerénykednünk, igent mondhatunk a kérdésre. Nem kell óvatosan fogalmaznunk, hogy az „*első magyar régésznő*”. Nem kell saját nemzetünk hírnevét csorbítanunk, megteszik azt mások szorgalmasan. Mandics György is ezt írja: „*a világ első ősrégész asszonya*”.⁴⁶ Makkay János szerint is a világ első régésznője.⁴⁷

Nemcsak a régészetnek, hanem a magyar tudományos barlang-tannak, barlangászatnak, speleológiának is úttörője volt. Nándorválya, Erdőhát, Aranyos községek barlangjait kutatta és jelentős gyűjteményét részletesen ismertette.

Utánanéztam a két versenytársnak is, akiket első régésznőként emlegetnek.

A német-porosz *Johanna Mestorf* nevét már említettem, amikor az 1880-as berlini kongresszuson Pulszky felbujtására Zsófiára támadt.⁴⁸ Mestorf 1828-1909 között élt, nevelőnő, társkodónő volt, aki skandináv régészeti műveket fordított németre, skandináv mitológiával foglalkozott, múzeumban leleteket osztályozott, gyűjteményeket katalogizált, de újat nem alkotott, nem fedezett fel semmit. Feltáró, ásató munkát nem végzett, így ő nem nevezhető a világ legelső régésznőjének. 1891-ben múzeumigazgató lett, 1909-ben díszdoktori címet kapott, 10 évvel később, mint Torma Zsófia.

Az amerikai *Harriet Boyd Hawes* 1871-1945 között élt. A Smith College-on végzett 1892-ben, bölcsészeti képzést kapott. (Magán főiskola nők számára, 1875-ben nyitották meg). 1899-ben Kréta szigetére utazott, ásatáson is részt vett, 1904-ben itt, Krétán ásatást is vezetett, felfedezte és feltárta az ókori Gournia települést Krétán, a görög–török háború idején görög katonákat ápolt. Hawes angol antropológushoz és régészhez ment férjhez. Elismerésre méltó életút, de amikor ő született, Zsófia már neves őslénytani gyűjteményt hozott létre. Így Harriet Boyd Hawes sem nevezhető a világ első régésznőjének.

Összegzés

Mellőzésének okai saját korában és napjainkban

Jobban megismerve a kort, amelyben Torma Zsófia élt, az a véleményem alakult ki, hogy nem azért mellőzték, mert nő volt, hanem politikai okokból. Kezdetben családjának 1848-as kötődése miatt, majd pedig azért, mert nem a kiegyezés-pártiak, hanem Kossuth Lajos véleményéhez csatlakozott. Bátyja, Torma Károly kiegyezés párti lett, szép karriert futott be, az Akadémia is soraiba emelte. Torma Zsófia egyik legnagyobb ellenlábas, Pulszky Ferenc befolyásos kiegyezés-párti politikus (aki a bécsi körökkel is jóban volt, mivel egy bécsi bankár lányát vette feleségül). A másik ellenfele, Hampel József szintén kiegyezés-párti, ráadásul ő meg Pulszky lányát vette feleségül. Mindkettőjük az Akadémia tagja lett.

A kiegyezést elutasító Kossuth-pártiakat a hatalom nem kedvelte, pl. Kossuth leveleinek közléséért Böszörményi László újságíró 1868-ban bebörtönözte az Andrássy-kormány, a kiegyezés kormánya, és egy éven belül meghalt a börtönben.

Torma Zsófia mellőzésének tehát egyik oka, hogy a kiegyezést elutasító Kossuth Lajos véleményéhez csatlakozott.

Mellőzték azért is, mert akkoriban osztották le a Habsburgok a magyaroknak a két származási lehetőséget: *finnugor vagy török*; ebbe a két bugyorba Torma Zsófia eredményeit nem lehetett begyömöszölni. Ez mellőzésének egyik oka ***még a XXI. században is***.

⁴⁶ Mandics György, 1987. 87.

⁴⁷ Makkay János, 1999. 41.

⁴⁸ Makkay János, 1999. 31, 32.

Mellőzték, mert abban a korban teljességében fel sem fogták, hogy az európai újkőkor legjelentősebb és írásjegyekben leggazdagabb területét tárta fel. Kormeghatározása helyes volt, amikor az újkőkor időszakába helyezte leleteit.

Torma Zsófia határozottan kiállt amellett, hogy korongjain, edénytöredékein nemcsak meseterjegyek, hanem **írásjegyek, betűk** találhatók. Ezek az írásjegyek a székely magyar rovásírásban élnek tovább. *Napjainkban ez mellőzésének másik oka.*

Elvégzett és meg nem valósult feladatok

2005-ben *Fülöp Júlia* szászvárosi helytörténész célul tűzte ki, hogy a helyi magyar közösség, valamint Torma Zsófia román tisztelői és a szászvárosi román önkormányzat segítségével visszakerüljön az emléktábla Torma Zsófia házára. Ami máig nem történt meg.

Ennek a mostani, a Zürichi Magyar Történelmi Egyesület által szervezett rendezvénynek fontosságát és súlyát növelné, ha két fontos dologban, amelyben eddig nem értünk el eredményt, az Egyesület támogatná Torma Zsófia ügyét.

Az egyik, hogy a régész nő szászvárosi házáról eltávolították az emléktáblát, pedig 33 évig ott lakott és a múzeumát is ott rendezte be. A visszaállításért már Fülöp Júlia is küzdött, Madarassy Enikő pedig ennek a rendezvénynek idején nyújtott be kérvényt a szászvárosi polgármesternek, továbbá ugyanő szorgalmazza a romos állapotban lévő és eladó csicsókeresztúri Tormakúria megvásárlását.

A másik, mint már említettem, nem találják a régész nő kéziratban maradt főművét a kolozsvári Erdélyi Nemzeti Történelmi Múzeumban. 1961-ben még biztosan ott volt. Mint fentebb láttuk, Laura Coltofean román régész nő megkapta tanulmányához Torma Zsófia naplóját a Dévai Múzeumban. Így valószínű, hogy a Kolozsvári Múzeumban is járt anyagot gyűjteni, talán meg is kapta kutatásra a 2500 ábrás Torma Zsófia kéziratot, így tud valamit a hollétéről. Az erdélyi születésű Madarassy Enikő, aki tud románul, megkereste Laura Coltofeant ezzel és más kérdésekkel, de nem kapott választ.

Záró idézet Torma Zsófiától: „Mennyivel magasztosabb feladatnak találom tehát azon ország múltjának felderítését, amely nemzetünk saját tulajdonát képezi. Hálátlan gyermek nevére számíthat, ki nem tud lelkesülni anyaföldjének jelene, jövője, sőt múltjáért.”⁴⁹

Torma Zsófia fényképe a Vasárnapi Ujságból, 1892. 39. szám.

⁴⁹ Torma Zsófia, 1880. 48.

Szakirodalom

- Torma Zsófia*: Neolith kőkorszakbeli telepek Hunyad megyében, I., II., III. rész (Erdélyi Múzeum folyóirat, 1879/6. évfolyam, 5, 6, 7. szám).
- Torma Zsófia*: Ősrégészeti újabb telepek (Erdélyi Múzeum folyóirat, 1879/ 7. évfolyam, 10. szám).
- Torma Zsófia*: A nándori barlang csoportozat (Erdélyi Múzeum folyóirat, 1880/ 6. szám, továbbá: Kolozsvár, 1880, Különlenyomat),
- Torma Zsófia*: Hunyad vármegye őskori történelméhez. (Három fölolvadás és egy indítvány. (In: A Hunyad megyei történelmi és régészeti társulat évkönyve, 1880-1881 májusáig, kiadás éve: 1882).
- Sophie von Torma*: Ethnographische Analogieen (Jena, 1894).
- Torma Zsófia*: Hazánk népe ősmityhosának maradványai (Deés=Dés,1896., továbbá In: Érdy M: A sumir, ural-altáji - magyar rokonság története, New-York, 1974).
- Torma Zsófia*: A tordosi őstelep és hazánk népe ősmityhosának maradványai (Különlenyomat Hunyad megye monographiajaból, Budapest, 1897).
- Torma Zsófia*: Sumer nyomok Erdélyben – Ethnographische Analogieen, (Jéna, 1894, Fehérné, Walter Anna Kiadása, Buenos Aires, 1973).
- Benkő Elek*: A székely írás középkori és kora újkori emlékei Erdélyben. (Magyar Őstörténet – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2014, 311.)
- Childe, V. Gordon*: The Danube in prehistory (Oxford, 1929).
- Coltofean, Laura*: Unveiling Zsófia Torma. The Diary of a Woman, an Archaeologist and a Visionary *Academia* 2014. [https://www.academia.edu/9064726/Coltofean L. 2014. Unveiling Zs%C3%B3fia Torma. The Diary of a Woman an Archaeologist and a Visionary](https://www.academia.edu/9064726/Coltofean_L._2014._Unveiling_Zs%C3%B3fia_Torma._The_Diary_of_a_Woman_an_Archaeologist_and_a_Visionary).
- Csurka Dóra*: Első régésznőnk eltemetett feltárásai (Magyar Hírlap, 2013. 06/11). Erdélyi Múzeum folyóirat, 1899. 10. szám.
- Érdy Miklós*: A sumir, ural-altáji-magyar rokonság története (New-York,1974).
- Fehérné Walter Anna*: Az ékírástól a rovásírásig (Buenos–Aires, 1975).
- Forrai Sándor*: Az írás bölcsője és a magyar rovásírás (Gödöllő, 1988).
- Forrai Sándor*: Az ősi magyar rovásírás az ókortól napjainkig (Antológia Kiadó, 1994).
- Friedrich Klára*: Torma Zsófia igazsága (Magyar Demokrata, 2001, 51-52).
- Friedrich Klára*: Egy asszony a magyar régészet szolgálatában (Honlevél, 2007. július, továbbá Friedrich K. – Szakács G: Ősök és írások 2008/8., továbbá Erdélyi Örmény Gyökerek füzetek: 2009. júl.-aug.).
- Friedrich Klára*: Torma Zsófia pontos születési ideje (Honlevél, 2012. január, www.rovasirasforrai.hu).
- Friedrich Klára*: Emlékezés Torma Zsófia régésznőre a Hunyad - megyei Magyar Napokon, 2012. (Megfejtések Könyve I., 2013/203).
- Friedrich Klára*: Ő már Torma Zsófiával beszélget. Emlékezés Fülöp Júlia szászvárosi helytörténészre, 2014., Mély titkú rovással (2017/173.), www.rovasirasforrai.hu.
- Friedrich Klára, Madarassy Enikő, Anders Kaliff*: Tanulmányok Tatárlakáról, Tordosról, Torma Zsófiáról (Magyarságtudományi Füzetek 35. Magyarok Világszövetsége, 2021).
- Gimbutas, Marija*: The living Goddesses (University of California Press, 1999).
- Gyulai Pál*: Torma Zsófia levelesládájából (Kriterion Kiadó, Bukarest, 1972).
- Hunyad Megyei Magyar Napok (Nyugati Jelen erdélyi napilap, 2012. május 2).
- Huszká József*: Magyar-turáni ornamentika (1929, Nyers Csaba, 1996).
- Jáki Gábor*: Az életmű (In: Torma Zsófia: Sumer nyomok Erdélyben, Fehérné Walter Anna kiadása, 1973).
- Józsa Judit*: Magyar nagyasszonyok (Művészeti és életrajzi könyv, 2010).

Kaliff, Anders: Torma Zsófia és a civilizáció bölcsője-Erdély úttörő régésznoje és felfedezései (Ford: Bereczky Rebeka. Ághegy-Liget Baráti Társaság Könyvek. Kiadó: Székely Ház Alapítvány, 2019). <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1441619/FULLTEXT01.pdf>.

Madarassy Enikő: Tanulmány Dr. Torma Zsófiáról – az első tudományos módszerrel dolgozó magyar régésznőről, aki felfedezte és elsőnek kezdte kutatni a tordosi kultúrát. (I. rész: *Ághegy* 39. sz. (2012.) 5311-5338.

https://www.epa.hu/02600/02690/00025/pdf/EPA02690_aghegy_2012_39_5311-5338.pdf

II. rész: *Ághegy* 39. sz. (2012.) 5469-5507.

https://www.epa.hu/02600/02690/00026/pdf/EPA02690_aghegy_2012_40_5469-5507.pdf.

Makkay János: The late Neolithic Tordos Group of Signs (In: Alba Regia-István király Múzeum Évkönyve, 1969).

Makkay János: A tartariai leletek (Akadémiai Kiadó, 1990).

Makkay János: Holt lóra patkó. Tanulmányok Torma Zsófia emlékére (A szerző kiadása, 1999).

Mandics György: Rejtélyes írások könyve (Albatrosz Kiadó, Bukarest, 1981).

Mandics György: Rejtélyes írások (Akadémiai Kiadó, 1987).

Mandics György: Róvott múltunk (Irodalmi Jelen Kiadó, I, II, III. 2010-2011).

Marler, Joan (ed.): The Danube Script. Neo-Eneolithic Writing in Southeastern Europe. (Exhibition Catalogue. Sebastopol/California, – Sibiu, 2008.)

Nyugati Jelen napilap: 2012. április 27. 2012. május 2.

Patay Pál: Torma Zsófia gyűjteménye (Archaeologiai Értesítő, M.T.A.,1942).

Pal Patay, Kinga Székely: Zsófia Torma, the first woman-scientist in Hungarian speleology (Karszt es Barlang, Budapest, Hungary, 1992).

Reinecke, Paul: A tordosi őstelep agyagműveiről (Archaeologiai Értesítő, 1898).

Reinecke, Paul: Tordos és Trója (Archaeologiai Értesítő, 1899).

Renfrew, Colin: A civilizáció előtt (Osiris, 1995).

Roska Márton: A Torma Zsófia gyűjtemény az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárában (Kolozsvár, 1941).

Rudgley, Richard: A kőkor elveszett civilizációi (Gold Book, évszám nélkül)

Szakács Gábor: Az első magyar régésznő (Magyar Demokrata, 2012/19. szám).

Szászváros hetilap 1899. nov. 18.

Szászváros hetilap, 1901. január 19.

Szongott Kristóf: Az örmény nép európai származása (Armenia, 1889).

Szongott Kristóf: A magyar honi örmény családok genealógiája (Szamosújvárt, 1898).

Téglás Gábor: Dr. Torma Zsófia emlékezete (Déva, 1901).

The Danube Script in Light of the Turdas and Tartaria discoveries (Exhibition Catalogue, 2009).

Tóth Kurucz Mária: Aranyfonál (Az erdélyi arany útja. Cleveland, 1990).

Tulok Magdolna: 150 éve született Torma Zsófia (Archaeologiai Értesítő, 1990. 2. szám).

Tulok Magdolna: Száz éve halt meg az első magyar régésznő, Torma Zsófia (Havi Magyar Fórum, 1999. november).

Vasárnapi Ujság (Budapest, 1882. szeptember 24.)

<https://epa.oszk.hu/00000/00030/01490/pdf/01490.pdf>

Vasárnapi Ujság (Budapest, 1899. december 3.)

<http://epa.oszk.hu/00000/00030/02391/pdf/02391.pdf>

Winn, Shan M. M.: Pre Writing in south-eastern Europe (Western Publishers, 1981.)

Lexikonok.

Forrai Sándor Rovásíró Kör című honlapunkon: www.rovasirasforrai.hu nagy anyag van Torma Zsófiáról, képekkel, a *Fordítások* rovatban is.

Fényképek

Vasárnapi Ujság.

Friedrich Klára felvételei.

The Danube Script in Light of the Turdas and Tartaria discoveries,

<https://www.arheologi.ro/arheolog>.

Wikipédia.